

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА АВРАМОВИЯ НАДПИС ОТ СЕЛО ЧЕРНОГЛАВЦИ, ШУМЕНСКО

Ана-Мария Тотоманова (София)

Глаголическият надпис от с. Черноглавци, открит от Т. Балабанов, не за пръв път привлича вниманието на езиковедите – историци на езика. В т. V на Преславска книжовна школа се появи една статия на Б. Велчева¹, в която се изказва предположението, че неясната дума **ТРЪМЪВЕ** от надписа

е свързана със средногръцката дума *τοῦρμα* ‘група конници, военно подразделение’, която води потеклото си от латинското *turma* със същото значение. Според авторката пряк наследник на старобългарската дума, която съвсем явно е оформена по дълги и-основи, е отбелязаното от Н. Геров *турма*. Формата **тръмъве** е разтълкувана като особена форма за именителен падеж множествено число, поради което надписът, който гласи **ѿѣда тръмъве разкѣша татъве**, се възприема като съобщение за това, че “няколко конни чети са участвували в разгонването на грабителите”².

Тази интерпретация се натъква на няколко непреодолими препятствия:

1. Българската дума *турма*, която се среща у Н. Геров със значения 1. *гъст пушек* и 2. *калабълък, тълпа*, не може де възхожда към старобългарското **тръмы**, защото би следвало да гласи *търм(в)а* или *тръм(в)а*, тъй като групата – *ър/ръ* е нормалният наследник както на старите праславянски сонанти, така и на старобългарските съчетания *ръ* и *рь*, които графично се отбелязват по един и същ начин в старите ни паметници. Срв. напр. *црькы църква*, където намираме същите особености.

2. Морфологичният облик на думата **тръмъве** и нейната несъмнена принадлежност към и-основите противоречат на допускането, че тя е заета пряко от гръко-латинското *turma*, защото чуждите съществителни, които завършват на *-а*, независимо от техния граматичен род, в старобългарски обикновено се възприемат като имена от а-основи ж.р., срв. стб. *хризма* от гр. *χρίσμα*, *катапетазма* *катапѣтасма*, *ѿхидъна* от *ῥ᾿εχιδνα*, *манна* от *μάννα* и т.н. Всъщност единствената гръцка заемка, оформена по и-основи, е *црькы*, която обаче навлиза в старобългарски чрез посредничеството на готското *kiriko*, което пък е заето от гр. *κυρίκον*.

¹ Б. Велчева. Старобългарското тръмы ‘конна чета’. – В: Преславска книжовна школа, V, с. 169-170, С., 2001.

² Пак там, с. 170.

Въобще заетите думи по и-дълги основи са или с германско потекло, или с тюрко-монголско потекло (или посредничество), което може да се отнесе към една по-ранна епоха много преди съприкосновението на славяните с военното изкуство на гърците и техния военен строй на Балканския полуостров. Освен това съчетанията на гласна и сонор пред следваща съгласна в заемките от народния гръцки и балканския латински, към който несъмнено е принадлежала думата *turma*, обикновено не се подлагат на промени в старобългарски, срв. напр. *влахѣрнѣ* Βλαχέρναι, *воаниръгѣсъ* Βοανηρύγες, *дѣвѣ мѣлѣврѣнскѣ* δρῦς Μαμβρή, *маркѣ* Μαρκος, *марѣтѣури* Μαρτῦριος, *мелѣхиседѣкѣ* Μελχισεδέκ, *конѣстанѣтинѣ* Κονσταντίνος, *анѣдрѣка* φΑνδρέας, *олѣтарѣ* altare и под. П. Илчев дори специално подчертава, че при адаптирането на тези заемки в ранните старобългарски текстове вметнатият ер е само правописно, а не фонетично правило.³ Това означава, че по времето на славянското заселване на Балканите законът за отваряне на сричката вече е бил историческо явление и гръко-латинското *turma* е следвало да се превърне в старобългарско *тѣур(ъ)ма*, откъдето без проблеми може да се изведе новобългарската дума. Значението ‘*гѣст пушек, дѣм*’ лесно би могло да се развие от първоначалното значение ‘*конен отряд, тѣлпа, банда*’, чиято поява винаги е съпроводена с вдигането на прах. Интересно е, че в *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в.* думата *турма* е отбелязана само с новото си значение.

3. Според тълкуванието на Велчева формата *тѣтѣ* трябва да е форма за винителен падеж мн.ч. Имената от мъжки род *i-* основи като *тѣтѣ*, *огнѣ*, *господѣ*, *гостѣ*, *зѣтѣ* имат форма за вин.п. мн.ч., която окончава на гласна *-и*, така че окончанието *-ѣ* в тази форма не може да бъде изведено по фонетичен път от изконното винително окончание. Възможно е авторката да е допускала, че това окончание е наследник на окончание за вин.п. на *jо*-основите, но това не е експлицирано в статията. Пък и ако *-ѣ* е наследник на малка носовка, това би означавало две неща: първо, че думата *тѣтѣ* е преминала в *jо*-основите; и второ: че малката носовка се е деназализирала в краесловие, което твърде много усложнява обяснението и би отнесло датирането на надписа към една сравнително късна среднобългарска епоха. Във всеки случай в старобългарските паметници не са регистрирани форми за мн.ч. на малка носовка от имена със стара *i*-основа м.р. Ако приемем това

³ П. Илчев. Отклонения при адаптирането на книжовните заемки в ранните старобългарски текстове, Български език, 23, 1973, с. 519-526. За правописа на гръцките заемки вж. и А.Тотоманова, И. Добрев, Ж. Икономова. Старобългарски език за XII клас на НГДЕК, С. 1986, с. 51-56.

обяснение, не е ясно какво прави еровият знак пред финалното **–ѣ** във формата **татѣѣ**. Всъщност **татѣѣ** е нормална форма за именителен падеж мн.ч. м.р, на имената със стара *i*-основа. Тук я намираме изписана с голям вместо с малък *ер* заради едноеровия глаголически правопис на надписа⁴. В старобългарски и среднобългарски окончанието **–иѣ/-ѣѣ** разширява обхвата си и се настанява и при имена от *jо*-основа, срв. **мѣжѣѣ**, **вождѣѣ**, **архїерїѣѣ**, **иудѣѣ**, **мѣтитѣѣ**, **рѣчѣѣ**, **стражѣѣ** и под.⁵, за да се превърне постепенно в окончание за едносрични имена от м.р. мн. ч., вж. съвременните книжовни **мѣже**, **крале**, **царе**, **князе**, **коне** и диалектните **снопе**, **вѣрше**, **лиск'е** и под.

4. Формата **трѣмѣѣѣ** не може да бъде форма за им.п. мн.ч. на имената *и*-дълга основа, както по морфо-синтактични, така и по формални причини. По формални – защото склонението на тези имена е силно повлияно от склонението на имената с *i*- и *а*-основа и всички старобългарски граматикали единодушно сочат в именителен падеж мн.ч. форма с окончание – **и**. По морфо-синтактични, защото щом **татѣѣ** е форма за именителен падеж и следователно субект на действието, то формата **трѣмѣѣѣ** трябва да изразява обекта на действието и следователно е форма за винителен падеж. Това не може да бъде винителен падеж множествено число, защото окончанието на винителния падеж при имената от ж.р. винаги съвпада с окончанието на именителния падеж и в такъв случай би трябвало и тази форма да има окончание **–и**. Отдавна е известно, обаче, че имената от *и*-дълги и *ег*-основи редом с очакваните форми на **–ѣ** (**црѣкѣѣѣ**, **матѣѣѣ**) имат във вин.п. ед.ч. и форми на **–ѣ**, които съвпадат с родителните им форми. Формите на **–ѣѣ** се срещат в Зогр. ев., Сав.кн., Син. пс, в който липсва род.п. на **–ѣѣ**; особено чести са тези форми в Супрасълския сборник, където Николас ван Вейк наброява 45 употреби.⁶ И следователно, подобно на формата **татѣѣ**, и формата **трѣмѣѣѣ** се вписва напълно в старобългарската морфологична норма и може еднозначно да се определи като форма за винителен падеж единствено число.

В такъв случай надписът съобщава, че разбойниците **татѣѣ** са разбили нещо **трѣмѣѣѣ**, което е било важно за авторите на надписа. Какво би могло да бъде това нещо? Направеният по-горе анализ показва, че имаме работа с една сравнително старинна заемка от времето, когато *и*-основите са били продуктивни и славяните са имали контакти с германски и тюрко-монголски племена, защото заетите думи, оформени по образа на този склонителен тип, са или германски или тюрко-монголски. Въз основа на направения по-горе анализ могат да се изкажат следните предположения:

⁴ Б. Велчева. цит. съч., с. 169.

⁵ Повече примери вж. у Н. ван Вейк. История старославянского языка, М. 1957, с. 250-251.

⁶ Пак там, с. 258.

Първо, че думата **трьмъ** е заемка от старо горнонемското *turm*, което е стара форма за вин.п. на латинското *turris* ‘кула’, преминало в стгорнем. с посредничеството на стфр. *torn*. По този начин **трьмъ** се вписва в един ред с останалите немски заемки в старобългарски език, получили облика на и-основите, като **връдъ** от прагерманското *bardo*, **вѣкъ** от *boko*, **црькъ** от *kiriko*. От семантична гледна точка това обяснение е приемливо, защото значението ‘кула, укрепление’ добре се връзва със значението на целия надпис. Естествено е, че за жителите на едно населено място много важно събитие е разбиването на укреплението или отбранителната кула, отколкото победата на конните чети над някакви разбойници, както предлага Велчева. Ако **трьмъ** е наследник на стгорнем. *turm* обаче би следвало да се оформи като дума от мъжки род о-основи заради консонантния завършък на основата и да получи в праславянски облик *trymъ*, за сравнение вж. стб. **вѣсждъ** от стгорнем. *wizzod*, **вискоупъ** от *biscof*, **папѣжъ** от *babes* **калѣжъ** от *kalih* и под. От съчетанието **ър** в последствие е следвало да се развие сонантично *p* в корена. Впрочем старобългарското написание с **ръ** на мястото на предполагаемо *-ur-* между съгласни показва точно такъв развой на коренен сонант и съвсем не е обичайно правописно правило, както казва Б. Велчева⁷. Напротив, обичайното за старобългарски правописно правило, както видяхме по-горе, е да не се видоизменя това съчетание, а да се вмъкне *er* между сонорната *p* и следващата *y* съгласна. Като цяло фонетичният облик на корена говори за древността на заемката и я отнася към период, когато законът за отваряне на сричката е предизвиквал появата на сонанти на мястото на съчетания от гласна и ликвидна съгласна между две съгласни.

Възможно е също така старобългарското **трьмъ**, **трьмъвъ** да е дошло и от старотюркското *türmä* ‘тъмница’, което представлява отглаголно съществително с наставка – *mä* от *tür-* ‘слагам’, сравнимо с татарското *törmä* и алтайското и киргизкото *türmö*. Извеждането на **трьмъ** от старотюркската дума позволява по-лесно да се обясни формантът на и-основите **-ъм/ -ѣв-**, който обикновено се получава на мястото на дълга и лабиална (или лабиализирана) гласна, вж. примерите от стгорнем. по-горе. Към тях може да се добави и стбг. **хѣржъ** от монг. *orongo*. Впрочем славянската дума **тюрьма**, **струс**. **тюрма** също обикновено се етимологизира чрез немското *turm* или старотюркското *türmä*. Документираният речников материал засега е недостатъчен, за да се каже дали е настъпила контаминация на значението на двете близки по значение думи, откъдето се е получило или **трьмъ** или **тюрма**. Контаминацията, обаче, би могла да

⁷ Б. Велчева. цит. съч., с. 170.

обясни защо от старобългарското и праславянско *трьмѣ* няма следа в съвременните славянски езици.

В заключение може да се каже, че значението на думата *трьмѣ* в старобългарския надпис не е *‘конен отряд’*, а по-скоро *‘крепост, цитадела’*, което се родее както със значението *‘кула’* на *turt*, така и със значението *‘тъмница’* на тюркската дума. Разрушаването на цитаделата от разбойниците е било събитие, достойно за отбелязване.

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА АВРАМОВИЯ НАДПИС ОТ СЕЛО ЧЕРНОГЛАВЦИ, ШУМЕНСКО

inscription of Avram found in Cernoglavtsi

Anna-Maria Totomanova

Summary

The article proposes a new explanation of the famous inscription of Avram found in Cernoglavtsi by T. Balabanov. The analysis is based on the morph syntactic relations between *татиѣ*, which is a Nom. Sg and *трьмѣѣ*, which might only be an Acc. Sg with a Genitive ending. Such forms are typical of Old Bulgarian u-stems and are well described in all grammars available. The analysis allows the author to presume that with all probability *трьмѣ* means ‘tower, castle’ and is similar to the German ‘Turm’. The connection with the old Turkish *turma*, *turmo* are not to be excluded as well. And therefore *ѣтъгда трьмѣѣ разѣиша татиѣ* describes a significant event when the tower/castle was destroyed by a group of robbers. The latter could enable us in the future to determine the year when Avram wrote his epigraph.